

DOI 10.31909/26168820.2019-(44)-9

УДК: 808.826+891.79+302.15

Ілона РОМАНЮК*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕТИКЕТНИХ МОВЛЕННЄВИХ ЖАНРІВ У ДІАЛОГІЧНИХ ТЕКСТАХ І.С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Дослідження розмовного діалогічного мовлення, специфіки і закономірностей його функціонування становить одну з актуальних проблем сучасного мовознавства, привертаючи увагу вітчизняних та зарубіжних лінгвістів. Незважаючи на численні праці, присвячені діалогічному мовленню, однією з найменш розроблених залишилася проблема аналізу розмовного діалогу в оповідному тексті з позицій теорії мовленнєвих жанрів. Мовленнєві жанри є невід'ємною частиною й основним засобом організації розмовного мовлення, яке обслуговує всю сферу невимушеного, безпосереднього, неофіційного спілкування.

У статті розглянуто проблему жанру в лінгвістиці. Проаналізовано етикетні елементарні мовленнєві жанри привітання, прощання, поздоровлення, вибачення, подяка в розмовно-діалогічному мовленні персонажів у творах І.С. Нечуя-Левицького. Визначено специфіку їхнього функціонування у мові творах письменника.

Ключові слова: діалог, висловлювання, мовленнєвий жанр, типи мовленнєвих жанрів, етикетний елементарний мовленнєвий жанр.

Комунікативний процес пов'язаний із поняттям мовленнєвого жанру. Мовленнєві жанри є невід'ємною складовою й основним засобом організації мовлення мовців. Т.В. Шмельова стверджує, що в нашій мовленнєвій свідомості є моделі мовленнєвих жанрів, залежно з якими ми як автори будуємо і як адресати сприймаємо реальні мовленнєві твори, а також оцінюємо їх¹.

На сьогодні проблему мовленнєвих жанрів інтенсивно досліджують польські лінгвісти (А. Вежбицька, Л. Пісарек, А. Фурдал та ін.), російські (В.В. Демент'єв, Т.В. Шмельова, К.Ф. Сєдов, Т.В. Матвєєва та ін.) та українські вчені (Ф.С. Бацевич, О.В. Дерпак та ін.). Чимало праць, присвячені аналізу різноманітних типів мовленнєвих жанрів, як-от: *жарт* (Ю.В. Щурина), *сварка* (К.Ф. Сєдов), *прохання* (Г.М. Ярмаркіна), *втішання, переконування, умовляння* (Ф.С. Бацевич, М.Ю. Федосюк), *конфронтативні мовленнєві жанри* (О.В. Дерпак) тощо.

Незважаючи на ґрунтовний аналіз окремих типів мовленнєвих жанрів, нашу увагу привернуло дослідження етикетних елементарних мовленнєвих жанрів у діалогічному мовленні персонажів.

Мета статті спрямована на дослідження основних засобів вираження етикетних мовленнєвих жанрів у діалогічному мовленні персонажів в оповідних текстах І.С. Нечуя-Левицького. Мета зумовила розв'язання таких **завдань**: 1) встановити погляди лінгвістів на проблему мовленнєвого жанру; 2) простежити специфіку функціонування етикетних мовленнєвих жанрів *привітання, прощання, поздоровлення, вибачення, подяка* у діалогічному мовленні персонажів в оповідних текстах І.С. Нечуя-Левицького.

Апелюємо до позиції М.М. Бахтіна, котрий пов'язував природу мовленнєвого жанру з висловлюванням. Дослідник визначав мовленнєві жанри як відносно стійкі, тематичні,

* Романюк І. – кандидат філологічних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: mrs.ilaria@gmail.com

¹ Шмельова Т.В. (2007). *Жанроведение? Генристика? Генология?* Антологія речевих жанрів: повсякденна комунікація. М.: Лабіринт. С. 62-67.

композиційні і стилістичні типи висловлювань². На думку вченого, мовленнєвий жанр – це репліка, ціле висловлювання в діалозі. Він розглядав мовленнєвий жанр в аспекті мовленнєвого спілкування – як факт соціальної взаємодії мовців, як співвідношення та взаємодію смислових позицій. Саме діалогічність є концептуальною ознакою мовленнєвого жанру у М.М. Бахтіна як одиниця мовленнєвого спілкування та діяльності людей³.

К.Ф. Седов визначає мовленнєві жанри як «вербально-знакове оформлення типових ситуацій соціальної взаємодії людей»⁴. Він зазначає, що жанр є вербальним віддзеркаленням інтеракції, соціально-комунікативної взаємодії індивідів⁵.

Як слушно зауважує Т.В. Матвеева, поняття мовленнєвого жанру на сьогодні трактується як: 1) типовий різновид тексту; 2) ситуативно-типове висловлювання⁶.

Отже, діалогічні відношення мовців функціонують у готових формулах, тобто мовленнєвих жанрах (далі – МЖ), що закріплені у свідомості носіїв мови як своєрідні кліше.

На сьогодні у мовознавстві не існує єдиної типології мовленнєвих жанрів. М.М. Бахтін стверджував, зокрема, що до мовленнєвих жанрів варто віднести короткі репліки побутового діалогу⁷. Отже, у діалозі взаємодіють різні жанри, як-от: *запитання, стверджувальна відповідь, негативна відповідь, наказ, прохання, порада, комплімент, подяка, скарга* тощо⁸.

Слідом за М.М. Бахтіним, М.Ю. Федосюк виокремлює елементарні (*повідомлення, привітання, прощання, похвалу* тощо, проєктуючи їх на мовленнєві акти) й комплексні МЖ (складаються з елементарних МЖ). К.Ф. Седов поділяє жанри на субжанри, що дорівнюють мовленнєвим актам, та гіпержанри, які об'єднують кілька жанрів, наприклад: *сварка, суперечка, бесіда* та ін.

Російська дослідниця Т.В. Шмельова запропонувала критерії розмежування мовленнєвих жанрів. До цих критеріїв дослідниця насамперед уналежнює: 1) мету комунікативного акту – фундамент типології та відповідно виокремлює: а) інформативні МЖ (*повідомлення, підтвердження, запит, заперечення інформації* тощо); б) імперативні МЖ (*наказ, прохання, порада, заборона* тощо); в) оцінні МЖ (*похвала, схвалення, докір* тощо); г) етикетні МЖ (*привітання, прощання, вибачення* тощо); 2) концепцію автора (адресанта); 3) концепцію адресата; 4) подійний зміст; 5) чинник комунікативного минулого; б) чинник комунікативного майбутнього; 7) параметр мовного втілення⁹.

Отже, головним критерієм розмежування МЖ є *комунікативна мета*, яка певним чином перетинається з ілюктивним критерієм, тобто наміром мовців. Таким чином, мовленнєві жанри *привітання, прощання, поздоровлення, вибачення, подяка* уналежнюємо до етикетних елементарних мовленнєвих жанрів, які пов'язані з етикетними нормами, що функціонують у суспільстві. Тип такого мовленнєвого спілкування характеризується наявністю в діалогічному акті відповідних усталених мовленнєвих норм поведінки, правил увічливості та етикетних форм.

Безконфліктне спілкування мовців завжди починається із привітання і завершується реплікою-прощання, що замикає діалог структурно і тематично.

² Бахтін М.М. (1979). *Проблема речевих жанров*. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство. С. 237-280.

³ Там само, с. 49.

⁴ Седов К.Ф. (1999). Становление дискурсивного мышления языковой личности: Психологические и социолингвистические аспекты. Саратов. С. 8.

⁵ Там само, с. 10.

⁶ Матвеева Т.В. (1995). К лингвистической теории жанра. Collegium. № 1-2. С. 65-70.

⁷ Бахтін М.М. (1979). *Проблема речевих жанров*. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство. С. 237.

⁸ (2007). *Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник*. М.: Флинта: Наука. С. 573-574.

⁹ Шмельова Т.В. (2007). *Жанроведение? Генристика? Генология?* Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. М.: Лабиринт. С. 62-67.

МЖ 'привітання' характеризується використанням загальноприйнятих різнотипних формул привітання при зустрічі співрозмовників, вираженням позитивного ставлення один до одного, передачею позитивних емоцій. Прикладами можуть слугувати такі діалогічні акти, які яскраво відображають різнотипність форм привітання і відповіді на них (*привітання, побажання здоров'я, запрошення до хати тощо*), наприклад:

– **Вечір добрий, пане господарю! Не ждав, не сподівався? А ми й тут! Чи ви раді, чи не раді гостеві, а ми вже й тут!** – говорив і сміявся Кованько.

– **Раді, раді! Просимо до чаю! Будь гостем в нашій господі!** – просив Радюк. – *А оце рекомендую тобі свою молоденьку жінку, хуторянку Ганну Йванівну Радючку*¹⁰.

Або:

– **Добрідень, отче Харитоне!** – гукнув з воза веселий Млинковський таким здоровим та хрипким басом, як з порожньої бочки, неначе в його в горлі струни порвались.

– **Доброго здоров'я, Крискент Харлампійович! Просимо до господи,** – обізвався прибитим голосом отець Харитін¹¹.

У семантичному плані вітальні конструкції у МЖ 'привітання' містять: 1) заохочення до комунікації: «Добрідень, отче Харитоне», «Здоров був, Карпе» тощо; 2) вияв емоційного стану адресанта: «Раді, раді! Просимо до чаю! Будь гостем в нашій господі!», «Раді вас бачити» тощо; 3) побажання здоров'я: «Доброго здоров'я», «Та здоров був» тощо.

МЖ 'прощання' характеризується наявністю в діалогічному акті відповідних усталених мовленнєвих норм поведінки, правил увічливості та стандартних етикетних форм прощання. Комунікативною метою МЖ 'прощання' є припинення діалогу між персонажами, наприклад:

– **Прощайте! Зоставайтесь здорові,** – гукнув батько з воза в брамі. – *Та коли приїдете до нас, то не забудьте привезти мені усяких українських книжок. Господи, споспішай і спострічай! Дай боже час добрий!*

– **Щасливої дороги!** – гукав зять з двора¹².

Етикетна форма прощання представлена конструкцією «*прощайте! зоставайтесь здорові...*», виражається позитивною інтонацією, є прийнятою етикетними нормами при прощанні, адже це закладено у підсвідомості мовців. Звернення до Бога про допомогу у дорозі «*Господи, споспішай і спострічай! Дай боже час добрий! Щасливої дороги!*» характеризує ментальність та набожність українського народу. Це є відповідним психологічним прийомом передачі успіху, щастя, всього найкращого під час подорожі.

Іноді етикетна форма прощання підкріплюється невербальними діями типу *подати руку, поцілувати* тощо, що передає нотки дружнього ставлення до співрозмовника, як-от:

– **Прощайте!** – сказав він до Сані й **подав їй руку.** – *Несподівана й сумна для мене притичина... Прощайте!*¹³.

МЖ 'прощання' орієнтований переважно на адресата, тому головним його оформленням є дієслово у формі 2-ої особи, наприклад: «*Прощай, серце Павлусю! Вибачай, що я оце тебе трохи потурбувала*», «*Прощайте! Зоставайтесь здорові!*» тощо.

МЖ 'прощання' є темпорально й ситуативно обмеженим жанром, оскільки символізує припинення контакту. Відсутність цього жанру при розмиканні вербального контакту є свідченням невихованості та неповаги до співрозмовника.

¹⁰Нечуй-Левицький І.С. (1965). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.2.* К.: наук. думка. С. 312.

¹¹Нечуй-Левицький І.С. (1966). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.4.* К.: наук. думка. С. 243.

¹²Нечуй-Левицький І.С. (1965). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.2.* К.: наук. думка. С. 306.

¹³Нечуй-Левицький І.С. (1966). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.5.* К.: Наук. Думка. С. 227.

МЖ *поздоровлення* виражає позитивну підтримку співрозмовникові, передає радість за нього. Вітання починаються традиційними формами, які є загальноприйнятими. Використання звертань поруч з формою вітання виражає пошану до співрозмовника. Репліка-стимул у формі вітання провокує репліку-реакцію у формі вдячності, яка є прийнятною норма мовленнєвого етикету. Наприклад:

– *Вітаю вельможного князя в його господі й поздоровляю з іменинами!* – крикнув Миколай Потоцький, проворно вискакуючи з карети.

– *Спасибі, я дуже вдячний, яснорельможний гетьмане, за ласкавість до мене й до мого дому!* – сказав Єремія, подаючи руку Потоцькому, котрий прямував до його, поважно виходячи до дверей по широких східцях. Потоцький тричі поцілувався навхрест з Єремією¹⁴.

Або:

– *Поздоровляю тебе, Насте,* – сказала тихенько мати дочці, стрівшись з нею в танці.

– *Поздоровляю й вас, мамо, з кавалером,* – одказала їй ще тихіше дочка, почервонівши¹⁵.

Комунікативна мета цього жанру полягає в посиленні позитивного стану, в якому перебуває адресат. Мовець правильно оцінює деякі події з життя адресата як позитивні й відповідно до етикету вітає. Мовне втілення МЖ *поздоровлення* передбачає наявність перформативних дієслів типу *вітаю* або *поздоровляю*, що є канонічною формою поздоровлення та повідомлення про подію-привід.

МЖ *вибачення* – це елементарний мовленнєвий жанр, в якому функціонують традиційні формули вибачень: *вибачте, простіть* тощо. Мовець просить вибачення, коли відчуває провину, наприклад:

– *Вибачай, панно Гризельдо, що я одбив тебе од розмови з князем Домініком. Ти з ним ходила по садку й розмовляла, а я непроханий змішався між вас,* – промовив Єремія¹⁶.

Розглянемо інший мовний матеріал:

Марина роздяглась, вдарила три поклони перед образами, приступила до Параски, але трохи оддалік, не дійшовши до неї на два ступені, тричі поклонилась низенько й промовила:

– *Простіть мене, мамо, раз, і другий, і третій!*

– *Нехай тобі бог простить, і я тебе прощаю,* – обізвалась солоденьким голосом Параска, ще й губи запишала¹⁷.

Цей діалогічний акт являє собою традиційну форму вибачення і прощення, яке виражає набожність і ментальність українського народу. Звертання *мамо* несе у собі емоцію каяття і передає емоційне ставлення до адресата.

Цей мовленнєвий жанр є ініціативним та передбачає реакцію адресата – пробачення чи ні.

МЖ *подяка* передбачає передачу почуття вдячності за послугу, допомогу, зроблене добро, наприклад:

– *Тату! Чи ви бачите, що я достав?* – сказав Воздвиженський, показуючи йому книжку обіруч.

– *Голубчику! Степане Івановичу! І де це ви її доставили? До смерті буду молитися за вас богу!*

¹⁴ Нечуй-Левицький І.С. (1966). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.7.* К.: Наук. думка. С. 79.

¹⁵ Нечуй-Левицький І.С. (1966). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.4.* К.: Наук. думка. С. 302.

¹⁶ Нечуй-Левицький І.С. (1966). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.7.* К.: Наук. думка. С. 92

¹⁷ Нечуй-Левицький І.С. (1967). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.8.* К.: Наук. Думка. С. 226-227.

- *Купив на точку! Мабуть, її продав той, хто вкрав у вас.*
- *Буду ж я кожного ранку забігать на точок, може, й інші книжки набачу.*
- *Не бігайте, тату! Нехай вже я сам бігатиму молодшими ногами.*
- ***Спасибі вам, дай вам боже, здоров'ячка!*** – *говорив Сухобрус обнімаючи його й цілуючи*¹⁸.

Подяка спрямована на прохання у Бога дати здоров'я тій людині, яка допомогла, адже це передає відчуття набожності українського народу. Або:

- ***От і спасибі вам, Дем'яне Антоновичу, що ви не поцурались нашої хати.*** *Посидимо, побалакаємо. А я оце за роботою, – сказала Маруся, – звичайне жіноче діло*¹⁹.

Комунікативною метою цього МЖ є висловлення подяки співрозмовникові. Події, що спричинили МЖ 'подяку', мали місце в минулому. Мовним втіленням є наявність етикетних мовних форм, що закріплені у суспільстві: *спасибі (вам)* тощо.

Отже, *етикетні елементарні мовленнєві жанри* є обов'язковими жанрами у процесі комунікації мовців. У мовленні персонажів представлені відповідними стандартними етикетними формами, що закріплені нормами етикету певного мовленнєвого колективу та свідчить про вихованість, чемність та повагу до співрозмовника.

Література:

- (2007). *Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник*. М.: Флинта: Наука. С. 573-574.
- Бахтин М.М. (1979). *Проблема речевых жанров*. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство. С. 237-280.
- Матвеева Т.В. (1995). К лингвистической теории жанра. *Collegium*. № 1-2. С. 65-70.
- Нечуй-Левицький І.С. (1965). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.2*. К.: наук. думка. С. 306.
- Нечуй-Левицький І.С. (1966). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.4*. К.: наук. думка. С. 243.
- Нечуй-Левицький І.С. (1966). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.5*. К.: Наук. Думка. С. 227.
- Нечуй-Левицький І.С. (1966). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.7*. К.: Наук. думка. С. 79.
- Нечуй-Левицький І.С. (1967). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.8*. К.: Наук. Думка. С. 226-227.
- Седов К.Ф. (1999). Становление дискурсивного мышления языковой личности: Психо- и социолингвистический аспекты. Саратов. С. 8.
- Шмелёва Т.В. (2007). *Жанроведение? Генристика? Генология?* Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. М.: Лабиринт. С. 62-67.

REFERENES

- Bakhtin, M.M. (1979). The problem of speech genres // *Aesthetics of verbal creativity* / [Ed. By S.G. Bocharov; text by G. Bernstein, L. Ju. Deriugina; Notes by S.S. Averintsev, S.G. Bocharov]. Moscow: Art. p. 237-280.
- Dementiev, V.V. (2007). Study of speech genres in Russia: the formalization of social interaction aspect // *Anthology of speech genres: daily communication* / [under the general editorship of K.F. Sedov]. Moscow: Labirint. p. 39-61.

¹⁸ Нечуй-Левицький І.С. (1965). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.2*. К.: Наук. думка. С. 72-73

¹⁹ Нечуй-Левицький І.С. (1966). *Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах. Т.6*. К.: Наук. думка. С. 11.

Culture of Russian speech: Collegiate Dictionary Directory (2007). / Ed. by L.Ju. Ivanov, A.P. Skovorodnikov, E. N. Shiryaev et al. - 2nd ed., Rev. - Moscow: Flinta: Nauka. 840 p.

Matveeva, T. V. (1995). To Linguistical Genre theory / T.V. Matveeva // Collegium. № 1. 2. p. 65-70.

Nechuy-Levytsky, I. S. (1965). Prose . Collection of works in ten volumes. T. 2. – K.: Naukova Dumka. – 446 p.

Nechuy-Levytsky, I. S. (1966). Prose . Collection of works in ten volumes. T. 4. – K.: Naukova Dumka. – 397 p.

Nechuy-Levytsky, I. S. (1966). Prose . Collection of works in ten volumes. T. 5. – K.: Naukova Dumka. – 447 p.

Nechuy-Levytsky, I. S. (1966). Prose . Collection of works in ten volumes. T. 6. – K.: Naukova Dumka. – 468 p.

Nechuy-Levytsky, I. S. (1966). Prose . Collection of works in ten volumes. T. 7. – K.: Naukova Dumka. – 460 p.

Nechuy-Levytsky, I. S. (1967). Prose . Collection of works in ten volumes. T. 8. – K.: Naukova Dumka. – 490 p.

Sedov, K.F., (1999). Formation of discursive thinking of language personality: psycho- and sociolinguistic aspects. Saratov / [ed. by O.B. Sirotinina]. Saratov. 180 p.

Shmeleva, T.V. (2007). Genres Study? Genristics? Genology? // Anthology of speech genres: daily communication / [under the general editorship of K.F. Sedov]. Moscow: Labirint. P. 62-67.

Romanyuk I. Functioning of etiquette speech genres in colloquial dialogic texts of I.S. Nechuy-levitskogo.

Speech genres are an integral and primary means of speakers' broadcasting organization. The problem of speech genres devoted to a series of works by famous linguists: M.M. Bakhtin, F.S. Batsevych, V.V. Dementiev, T.V. Matveeva, K.F. Sedov, T.V. Shmeleva and others.

Despite the thorough analysis of certain types of speech genres our attention was attracted to the study of elementary etiquette speech genres in dialogical speech of the characters as the main means of establishing and interrupting the contact between them.

The purpose of the article aims to study the basic means of expression of speech etiquette genres in dialogical speech of the characters in the narrative texts by I.S. Nechui-Levitsky.

The stated purpose necessitates the solution of such problems: 1) to establish the views of linguists on the problem of speech genre; 2) to follow the specific of etiquette speech genres in dialogical speech of the characters functioning in the narrative texts by I.S. Nechui-Levitsky.

Etiquette elementary speech genres are obligatory genres in the speakers' communication process since they provide function of establishing and interrupting the contact between them. In characters' speech they are represented with relevant standard etiquette forms that are fixed by etiquette rules of certain speech group and reveal manners, courtesy and respect to the interlocutor.

In a further study, it would be worth to draw attention to the problem of etiquette speech genres in narrative texts by I.S. Nechui-Levitsky.

In the article is devoted of linguists are examined to nature and criteria of differentiation of speech genres. The specific of functioning of etiquette elementary speech genres in dialogic speech of personages in narrative texts of I. Nechuy-Levitskiy.

Key words: dialog, statement, speech genre, types of speech genre, etiquette elementary speech genres.